

TANG HUIYAO'DA “ATLAR” BÖLÜMÜ*

Gürhan KİRİLEN**

Öz: *Tang Huiyao* içinde Türk kültür çevresinde atlarla ilgili bir bölüm bulunmaktadır. 72. tomarda yer alan ve “Atlar” başlığını taşıyan anlatı içinde, Türk boylarının adları ve at damgalarına yer verilmektedir. Pek çok çalışmaya konu olan bu damgalar, Türk boylarının yerleşim alanlarından kültürel ve siyasi ilişkilerine kadar çeşitli biçimlerde incelenmiştir. Öte yandan damgaların bulunduğu “Atlar” bölümü içinde farklı bilgiler de karşımıza çıkmakta, dönemin ilişkilerine ışık tutabilecek ayrıntılara yer verilmektedir. At damgalarının verildiği pasajın öncesinde Çin’de atçılıkla ilgili anlatılar karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada, ilgili monografinin 1781 ve 1899 tarihli iki farklı nüshası yanında Resmi Tarih kitaplarının ilgili kısımları da karşılaştırılarak “Atlar” başlığını taşıyan bölümün neşri yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Tang Huiyao*, Tang Dönemi, at damgaları, Türk boyları, atçılık.

Horses in the *Tang Huiyao* History

Abstract: In the *Tang Huiyao* institutional history, there is a section about the horses of the Turkic tribes. The relevant section of the 72nd monography of Tang Huiyao, carrying the title “Horses” gives the names of the Turkic tribes and of horse stamps. Although the stamps of the horses have been studied in other works, there is not yet a complete translation of the relevant section in Turkish. Moreover, the “horses” section, where the stamps (tamga) are found, include different information and details which may shed light on the relations of the period. In particular, just before the last pages of the monography where the horse stamps are given, there are two more narratives about the development of horsemanship in China. This study, while translating the section of “horses” from the two different copies of the related monograph dated back to 1781 and 1899, it included the relevant parts of the Official History books.

Keywords: *Tang Huiyao*, Tang Dynasty, horses stamps, tribes, horse breeding.

1. *Tang Huiyao* (THY) Hakkında

Çin’de tarih yazımı esasen “Bahar-Güz Üslubu (*Chunqiu Bifa*)” adıyla bilinen örtük bir anlatı tarzını benimsemiştir. Bahar-Güz Kayıtları, Konfüçyüs’e atfedilen ve “kötü olayları” doğrudan dile getirmekten kaçınan, “siyasi bakımdan iyi” olan olayları ise övüp öne çıkaran bir anlatı tarzına kaynaklık etmiştir. Örtük

* Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 27.03.2022 - 15.12.2022

** Doç.Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Sinoloji ABD, Ankara, Türkiye. E-posta: kirilen@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1599-1316.

anlatı, bir süre sonra dile getirilmek veya anılmak istenmeyen olaylarla ilgili detayları farklı pasajlara ve farklı metinlere dağıtarak perdeleme yönünde bir alışkanlık geliştirmiştir. Bu nedenle, tarih yazmak gibi silmek de bir marifet haline gelmiştir.

Tang Huiyao, Tang devrinin önemli olay ve kayıtlarını bir araya getiren bir eserdir. Wang Pu'nun (MS 922 - 982) kaleme aldığı bu eser, Tang tarihinin en önemli derlemelerindendir. 18. yüzyıla kadar *Tang Huiyao*'nun sadece el yazma kopyaları mevcuttur. Siku Quanshu adıyla bilinen ve Mançu Sarayı'nın emriyle oluşturulan külliyat içine alındığı zaman, baskısı yapılmıştır. Bu eser, diğer kaynaklarda bulunmayan ayrıntılara yer verir. Atlarla ilgili aşağıda tercümesini verdiğimiz bölüm de bu özelliğindedir. Bu monografinin pek çok çalışmada Türk boylarının at damgaları bakımından ele alındığı ve dikkat çekmeyen giriş kısmında kültür, mülkiyet ve medeniyet anlayışıyla ilgili bir kısım veri, iki yaşam tarzının farklı yönelimlerine ve tarihsel sürecin daha iyi anlaşılmasına ışık tutacak bilgiler sağlamaktadır.

Tang Huiyao (THY), toplamda 100 tomardan oluşmaktadır. Dönemin önemli olay ve kayıtlarının bir araya getirildiği THY, Resmi Tarihler'den farklı derleme özellikleri sergiler. Daha kapsamlı olmakla beraber bir kısım farazi hikâye ve kısa anlatıları derleyen harici tarih kitaplarından da farklı olarak THY, çok daha sahil ve tutarlı bilginin bir araya getirildiği sistematik derlemeler arasındadır. THY'nin 93. ve 94. tomarlarında, “Kuzey Türkleri” başlığı altında iki monografi bulunmaktadır. Bu monografiler, Göktürklerin tarih sahnesine çıkışından devletin son dönemlerine kadar geçen yaklaşık iki yüzyıllık dönemle ilgili çeşitli kayıtlara yer vermektedir. THY'deki bu iki bölüm, JTS ve XTS gibi Resmi Tarihler'de verilen bilgilerle paralellik gösterir. 96. tomarda ise “Tiele (Tegrek/Tengri)” başlığı altında, Töles boyları adıyla tanıdığımız boylar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bunun yanında Uygurlar başlığı altında bir bölüm de bulunmaktadır. Bu bölümler ile Resmi Tarihler'de karşımıza çıkan anlatılar örtüşmektedir fakat “Atlar” başlığını taşıyan ve eserin 72. monografisi içinde kalan bölüm, orijinal bir anlatıdır. Yeni Tang Tarihi'ndeki birkaç pasajla örtüşmekle beraber “Atlar” bölümünün özgün kısımları bulunmaktadır.

“Atlar” başlığını taşıyan kısım aslen “Başkent Orduları, Ordu Karışık Kayıtları” altında karşımıza çıkmaktadır. Türk Kurikan (Gu-li-gan) Boyu'nun hediye ettiği yüz kadar at içinden on yağız ata Tang Hükümdarı Taizong'un methiyesi ile başlar. Son kısımda listelenen boy ve damgaların bir bölümü kaybolmuş durumdadır ancak bu konuda yeni ve eski çok sayıda çalışma bulunmaktadır¹. Bu

¹ Esin, (1985); Rogozhinskiy, A. ve Tishin, V. (2021); Bogdanov, (2017); Shnanov, (2018). Bu makale “tamga” sorununa eğilmemektedir. Bunun yerine eski Türk kültür çevresinde atların önemi çerçevesinde, at damgalarının bulunduğu “Atlar” bölümünün tercümesinden ve notlandırılmasından ibarettir.

makalede, ilgili bölümün tamamı tercüme edilmiş ve dipnotlarda açıklamalar yapılmıştır.

Tang Huiyao'daki Atlar bölümü, üç başlık taşımaktadır. Birinci kısım, Tang Taizong zamanında Çin'e hediye edilen iyi cins Kurikan atlarını anlatmaktadır. MS 647 yılına atıfla dile getirilen Kurikan atlarından sonra tarihsel süreçte, atların ve atçılığın konu edildiği pasajlar karşımıza çıkmaktadır. Bu ilk kısmı "İdari Merkezlerin At Damgaları" izlemektedir. Bu kısımda, Çin'e getirilen atların nasıl sahiplenildiği ve koşulan işlere göre atların damgalanması anlatılmıştır. Son olarak ise "Çeşitli Yabancıların At Damgaları" başlığı altında Türk boylarının atları tanıtılmış ve damgalarına yer verilmiştir.

Bu çalışmada, *Tang Huiyao*'nun 1781 tarihli el yazması ile 1899 tarihli matbaa baskısı olmak üzere iki farklı nüshasından yararlanılmıştır. Atlarla ilgili bölümün yer aldığı 72. tomar içinde, bu iki baskı arasında farklar olduğu görülmektedir. İlgili anlatının baş tarafı örtüşmekle beraber Türk boylarının at damgalarının listelendiği "Çeşitli Yabancıların At Damgaları" başlığı altındaki son kısım, 1781 tarihli el yazmasında eksiktir ve bu kısım, 1899 tarihli baskıdan ilave yapılarak tamamlanmıştır.

2. Atlar ve Çince Kaynaklarda Konargöçer Yaşam

Türk halkları arasında bilhassa eski çağlar boyunca at, yaşamın en önemli unsurları arasında başta gelir. Eski Türklerin pastoral yaşamı, özünde baharı izlemek düsturuna dayanır; bu sebeple geniş bir yaşam alanını kuşatır. Atlar, bu geniş coğrafyanın tanınmasına yardımcı olmuş, küçük büyük herkesin yoldaşı olmuştur.

Yedinci yüzyıldan bir gezgin Xuan Zang (MS 602-664), seyahatnamesinde Türk kültür alanını tanımlarken atları merkezi bir mefhum olarak gösterir. Çin için yeni olan bu tanım, alışılmış dünya algısının değişmesi anlamına gelmektedir. Zira doğudan batıya Asya'nın bütün kültür çevrelerine temas eden kuzey bozkırları, Çin'in "merkezi düzlükler" fikrinin yerine geçerek zihin coğrafyasında bir kaymaya neden olmuştur. Buna göre Çin kozmolojisinin dört yön ve merkezden oluşan beşli yapıdaki döngüsel ve karşıtal ilişkileri değerini yitirmiş; dünya algısı, merkezinde Türkistan'ın yer aldığı dört yönlü bir tanıma dönüşmüştür: Xuan Zang'a göre "dağlar, denizler ve dört düvelin dört sahibi" vardır. Güney, fillerin efendilerinin; batı, hazinelerin efendilerinin; kuzey, atların efendilerinin ve doğu, insanların efendilerininidir". Atların efendileri, "güçlü ve mücadeleci, soğuga dayanıklı, doğuştan deli dolu, asabi, korkusuz, acıya katlanabilen ve aynı zamanda acımasız kimselerdir" (Xuan, 1995, s. 44).

Daha eski, Hun döneminden bir diğer kayıt; Hunlar için atların önemini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Hun Hükümdarı Mete'nin (Batur?) Han Hükümdarı Gaodi'yi (MÖ 256 - 195) kuşattığı meşhur Baideng hadisesi sırasında

(MÖ 200) Hun süvarilerinin bindiği atların renklerine göre birlikler oluşturduğu aktarılmaktadır:

Batur, dört yüz bin atlısıyla, Han Hükümdarı Gaodi'yi Baideng Dağı'nda kuşattı. Yedi gün boyunca, çemberin içindeki ve dışındaki Han askerleri birbirlerine ne yardım edebildiler ne de yiyecek ikmali yapabildiler. Hun atlı birliklerinden, batdakilerin tümü kır atlardan, doğdakiler beyaz akıtmalı yağız atlılardan, kuzeydekiler yağız atlılardan ve güneydekiler ise al atlılardan oluşmuştu (Onat, Orsoy ve Ercilasun, 2015, s. 10; Ban, 1975, s. 3753).

Hun atlarının sayısına işaret eden cümleler, Çinli bakış açısına göre savaşlarda atın ne denli önemli olduğunu vurgulamaktadır. Zira aynı pasajda Han Hükümdarı Gaodi'nin seferine katılan “birliklerin çoğunun piyadelerden oluştuğu” anlatılmaktadır (Onat, Orsoy ve Ercilasun, 2015, s. 9; Ban, 1975, s. 3753). Tarihçinin Kayıtları Shiji (SJ)'de ve Han Tarihi'nde (HS), meşhur Fergana atları ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır². Han döneminden itibaren ticarete rezerv işlevi gören atlara karşı yakın ilgi, Zhang Qian'in (MÖ 164 - 114) biyografisinde karşımıza çıkmaktadır:

Önceleri Göğün Oğlu, Değişimler Kitabındaki kehanetlere dayanarak ‘Kutsal Atlar kuzeybatıdan gelir’ demişti. Hükümdar Wu-sun atlarına sahip olup çok beğenince [bunlara] ‘Tianma/Gök At’ adını verdi. [Fakat] Dayuan [Fergana Ülkesi'nden] elde edilen ‘Kan Terleyen Atlar’ daha güçlüydü. [Bu yüzden] Wu-sun atlarının adını [yeniden] değiştirerek [onlara] “Qianli Ma/Bin Li Atları” adını verdi. Fergana atlarına [ise] “Gök Atları” demişti (Sima, 1986 s. 2694).

Han Tarihi'ndeki bir diğer pasajda da şöyle demektedir: “Gök Atları'ndan... haberdar olunca Dayuan [Fergana ve] Anxi [devletleriyle] ilişki kurulmuştur. Bu zamandan itibaren saray... ender ve değerli şeylerle dolup taşmaya başlamıştır... Kan Terleyen Atlar [imparatorluk sarayının] sarı kapısını doldurmuştu...” (Ban, 1975, s. 3929).

Çince kaynaklarda karşımıza çıkan “Atlar daha semirmedi, zamanı gelmedi,” gibi ifadeler, eski Türk ekonomisinde hayvancılığın ve at yetiştiriciliğinin önemini göstermektedir (Tang, 2012, s. 206). Bu ifadeler, Çinlilerin atlara olan ilgisini de vurgulamaktadır. Öte yandan atçılık ve Türklerin yaşam biçimi arasındaki ilişki, kuzeyli kavimlerin Çin'e hakim olduğu dönemlerde daha iyi anlaşılmıştır. Çince kaynaklarda Gao-che (Koçu) Türkleri arasında yaygın olan bir adet, atların yaşam biçimindeki asli konumuna işaret etmektedir:

² Bu eserlerin “Batı Bölgeleri” başlığı altında Fergana ile ilgili anlatılarda atlar hakkında da bilgi bulunmaktadır. Bu monografiler, Türkçeye kazandırılmıştır: Bk. Onat, 2012; Otkan, 2018.

Kız alıp [verirken] başlık olarak öküz ve at götürmek zenginlik göstergesidir. [Evlilikleri] söz keserek akdederler; erkek tarafı [at] arabalarını yığnak yapar ve atlarını çevirir. Kız tarafından diledikleri atları seçip binmelerini isterler. Ata binenler, çitin arkasından çıktığında, at sahibi çitlerin dışında durduğu yerde eliyle atı dehleyerek korkutup koşturur, ata binen düşmemeyi başarırsa at onun olur, düşerse yeni bir at seçip binebilir. [At seçme oyunu] sayı tamamlanıncaya kadar devam eder... Ertesi gün gelin [yeni] evine döneceği zaman bu kez damat tarafı [kızın] ailesinin at sürüsüne girer ve en iyi atlardan seçebildiği kadar at seçip alır. [Kızın] anne babası ve erkek kardeşleri [seçilen atlar] için üzülse bile [bu konuda] kimse tek kelime konuşmaz. [Ama] dul kalmış kadınların [atlarını] almak olmaz, onlara saygı ve ihtimam gösterilir. [Koçu Türkleri] Hayvanlarının [sayısını] ezbere bilirler [ve hayvanları] açık alanda [serbestçe] yayırlılar ama hırsızlık olmaz (Kirilen, 2021, s. 242).

Mülkiyeti, aidiyetle ve zamanı paylaşmakla tanımlayan bir âdeti aktaran alıntının dikkat çeken kısmı, son cümlesidir; “hayvanların açık alanda serbestçe dolaşması” ve “kimsenin başkasının malına göz dikmemesi”, Çinlilere şaşırtıcı geldiği için özellikle vurgulanmıştır. Bu husus, mülkiyet eşiğindeki farkındalığı yüksek bir toplumsallığa işaret etmektedir. Nitekim atlar, konargöçerler için aynı zamanda bir yoldaş oldukları için ölenlerin atlarının onlarla yolcu edildiği anlatılmaktadır: “[Göktürkler] ölenin [hayattayken] bindiği atı ve gündelik [hayatta] kullandığı eşyalarını, bedeniyle birlikte yakar, küllerini toplarlar [ve] zamanı geldiğinde [külleri] gömerler” (Linghu, 1988 s. 909; Wei, 1988, s. 1864; Kirilen, 2021, s. 363). Atlar, merasimlerde de yer tutar: “sürü halinde at biner ve [geniş] bir daire etrafında dönerler, bunu yüz defa tekrar ederler...” (Kirilen, 2021, s. 243). Gaoche (Koçu) Türkleri ise atlarıyla aynı şekilde yüz tur dönerler (Li, 1988, s. 3270; Wei, 1988, s. 2307). Tuyü Hunlar'da olduğu gibi Göktürkler'de de “at hırsızları” affedilmez (Linghu, 1988, s. 918; Wei, 1988, s. 1864). Zira adam öldürenler gibi at çalanlara verilen ceza da ölümdür. Dikkatli okunması gereken bu kısımda, “at çalıp kaçarken tökezleyenlerin” cezasının ölüm olabileceği anlaşılmalıdır. Zira at çalmaya cesaret edip de o ata doğru düzgün binemeyen birinin hak ettiği şey, ölümdür. Çünkü Hunlardan beri kaynaklarda karşımıza çıkan olgu, Türklerin çocukluktan itibaren iyi at bindikleridir.

Atlar; savaşların kaderini etkilemekte, hal ve davranışlarıyla insanların yaşamına yön vermektedir. Örneğin Tuyü Hunların göç ederek kendi devletlerini kurmalarının temel gerekçesi, iki kardeşin atlarının kapışmasıdır: “Tu-yü Hun ile Mu-rong Gui'nin atları kapışmış, Mu-rong Gui'in atı yaralanmış ve o [bunun için Tu-yü Hun'u] suçlamıştı. Buna öfkelenen Tuyü Hun kendine bağlı boylarının başına geçip oradan ayrılmıştı” (Li, 1988, ss. 3178-3179). Tuyü Hun'un kardeşiyle yaşadığı çatışma, bir kaynağa göre 1.700 aile, bir başkasına göre 700 haneyle yöreden ayrılarak Kokonor'a göç etmesiyle sonuçlanır. Bu sayıların İlteriş Kağan'ın Türk birliğini yeniden tesis edişini çağrıştırmaları bir yana atların oynadığı rol, burada da esastır.

Atların anlamı yalnızca pastoral yaşam sadeliğine değil belki de daha önemli oranda mülkiyet eşliğindeki bir evreye işaret edişinde yatar. Tuyü Hunların imece usulü ihtiyaç olduğunda yardım toplayan ve düzenli vergi almayan devlet idaresi de bu yönde bir farkındalığın işareti olmalıdır. Toprağın kıymeti işlevselliğinde, bir arada yaşayan boylar ise at, sığır ve diğer hayvanlarla birlikte salahiyyeti, birlikte ve dirlikte bulmaktadır. Tuyü Hunlara atfedilen bu özellik, çoğu Türk boyunda da olmalıdır. Zira at, maldan öte ortak hayata yön veren asli bir unsurdur. Tuyü Hun ile kardeşinin atlar üzerinden aktarılan ayrılışının duygusal yönü, toprağın sahiplenilmesinden daha önemlidir.

Atları kapışıp birbirlerini yaralayınca Ruo-luo-wei (Mu-rong Hui) öfkelenmiş, Tu-yü Hun'a birini göndererek şöyle demişti: 'Eski efendimiz [bizi] ayırıp yerleştirmişti; ağabeyimle ayrı boylarımız olmuştu, neden birbirimizden uzaklaşmıyoruz ve atlarımız birbirini yaralıyor? [Buna karşın] Tu-yü Hun şöyle demişti: 'At, ot yer, su içer; baharın etkisiyle hareketlenirler. [Anlaşılan] bu yüzden [birbirleriyle] kapışmışlar. Atlar kavga ediyor [ama sen] insana (bana) öfkeleniyorsun! Bugün senin on bin *li* uzağına gideceğim! Ruo-luo-wei [Mu-rong Hui daha sonra bu yaptığından] utanmış, eski ihtiyar [heyeti] ile Başkâtip Qi-na-lou'u [kendi adına] özür dilemek için göndermişti. Tu-yü Hun: 'Atamızın zamanından beri ben Liao [yöresinin] sağ (batı) tarafını elimde tutuyorum. Önceki hükümdarımız zamanında kehanet ve fallarda; 'İki oğul doğacak, mutluluk ve şans tadacak [fakat birinin] çocukları ve torunları [uzaklara] yolculuk edecek' deniyordu. Yasaya göre iki yüce [bey bir arada] olmaz. Şimdi atların kızgınlığı [aşlında] göğün bir işareti olmalı. Beyler atları doğuya sürmeyi denesinler, eğer atlar doğuya dönerse ben de onlarla beraber geri döneceğim.' Bunun üzerine süvarilerin at [sürüsünü] kuşatarak] gütmelerini emretti. [Atlar] birkaç yüz adım attıktan sonra aniden acıyla kişneyip koşarak batıya yöneldiler. Sesleri bir dağın yıkılması gibiydi. Bu şekilde on küsür defa gidip geldiler, her dönüşün sonunda [yönlerini] kaybettiler [ve hep batıya yöneldiler. Qi-na]-lou[-feng] onları zorla [doğuya] çevirmek [istedi ama sonunda] dizlerinin üzerine çöküp; 'Kağanım, bu insan işi değil!' dedi (Zheng, 1958, s. 3128a).

Kardeşinden ayrılarak yeni bir yurt bulan Tuyü Hun'un yerleştiği Kokonor çevresi, bin *li*'lik geniş bir alanı kaplar. Kokonor gölünde küçük bir ada vardır. Her kış, göl donduğunda iyi cins kısraklarını buraya getirip bırakır ve bir sonraki kış, gelip geri alırlar. Kısrakların hepsi gebe kalır ve doğurdukları taylara "ejderha soyu" denir. Bunların çoğu, muhteşem atlardır. Nesilden nesile anlatılan "Kokonor (Qinghai) atları" işte bunlardır (Linghu, 1988, s. 913). MS 461 yılında Tuyü Hunların Song yönetimine "dans eden atlar ve dört boynuzlu koç" hediye ettiklerini, şehzade ve asilzadelerden dans eden atlara binip şarkı söyleyenlerin sayısının 27 olduğunu ve ayrıca "dans eden atlar" şarkısının saray şarkısı olması için emir verildiğini görüyoruz (Kirilen, 2021, s. 330). Kokonor atlarının

Çin'deki ünü, başka kaynaklarda olduğu gibi özellikle Zhou Kayıtları'nda da görülüyor (Linghu, 1988, s. 913).

Türk atlarıyla ilgili Yeni Tang Tarihi'ndeki (XTS) bir kayıt, atın savaşta sağladığı avantajlara değinerek şöyle:

At, orduda kullanılır; Denetim Çobanlığı [adı verilmesinin] sebebi atların [çoğunun] yabancı atı olmasıdır. [Denetim Çobanlığı] yöntemi, yakın zamanda kurulmuştur. Tang [yönetiminin] başlarında Göktürklerden iki bin at alınmıştı, bir de Sui [Hanedanı'ndan kalan ve] Kızıl Yar Bataklığı'nda elde edilen üç bin at Longyou'ya götürülmüş [ve] Denetim Çobanlığı idaresi böylece başlamıştı (Ouyang, 1975, s. 1337).

Çinlilerin idaresinde haraların açılmasına ilişkin bu kayıt, Tang Devleti'nin kuruluşunda Göktürk etkisini göstermektedir. Göktürk süvarilerinin desteğini alan Tang'ın kurucu hükümdarı Li Yuan (MS 566 - 626) aynı zamanda yeni topladığı ordusunun ihtiyacı olan atları da Türklerden temin etmiştir. Bu çerçevede Taizong'un meşhur "altı doru atı", tarih kayıtlarında anılmamakla birlikte Zhaoling anıt mezarlığında bulunan yontma taş bloklar, Tang dönemi itibarıyla Çin'de ata verilen önemin arttığını göstermektedir. Altı doru atın isimleri, bunların Türk atı olduğunu düşündürmektedir (Chen, 2012, s. 16).

Son olarak Uygur Türklerinin, An Lu-shan sonrasında Tang yönetimine sahip çıkması karşılığında gelişen ticaret, kısa sürede bir tür bağımlılık ilişkisine dönüşmüş ve Uygurlar, gönderdikleri her ata karşılık "kırk boy ipekli" almışlardır. Bai Juyi'nin kaleme aldığı bir yazıda bu at ticaretinde Tang Sarayı'nın "yıllık 500 bin [para?] borcunun olduğu ancak bunun sadece yarısını ödeyebildiği" anlatılmaktadır (akt. Chen, 2012, s. 179). Kaiyuan devrinden itibaren Tang idaresinin at sayısındaki hızlı artış da yine bu eksende düşünülmelidir. Çin'de at sayısı artmakta ancak haraların ve "denetim çobanlığının" idare edilmesi, yeni sorunlar yaratmakta; tarım arazilerini otlığa dönüştürme mecburiyeti, sorunu içinden çıkılmaz bir hale getirmektedir. Nitekim at ve otlak, bozkır halkları için en önemli unsurlardandır (Sinor, 2009, s. 20). Aşağıda, *Tang Huiyao* (THY) içinde yer alan "Atlar Monografisi" Türkçeye tercüme edilmiştir. Daha önce at damgaları bakımından ele alınan bu monografinin tamamının tercümesi, Çin dünya görüşüne göre atların belirleyici konumunu da açıklar niteliktedir.

Askerliğe sağladığı avantajla atlar, eski dünyanın en önemli silahıdır ve Çin, iyi cins atlara karşılık yüklü miktarda hediye vermiş ancak gün gelmiş, hükümdarın arabasına koşacak aynı renkte dört at bulamamıştır. Tang dönemine geldiğindeyse kuzey Çin'de demografik ve siyasi yapıdaki değişimin etkisiyle Çin'de at sayısı artmış, haralarla birlikte atlar için çeşitli uygulamalar başlamıştır. *Tang Huiyao* adlı eserde "Atlar" başlığı altındaki bölüm, bu çalışma içinde tercüme edilmiştir. Bu çalışma, Çince kaynakların tanıklığı oranında Türk

halklarının atlarla ilişkilerini ele almakta ve *Tang Huiyao*'daki ilgili bölümün notlandırılarak Türkçeye tercümesinden oluşmaktadır.

3. *Tang Huiyao* Tomar 72: Atlar

Zhengguan 21. yılında (MS 647) Kurikanlar (Gu-li-gan) elçi gönderip iyi cins yüz at hediye etti. Bunlardan on tanesi en iyi cinstendi. Hükümdar atlara hayran oldu ve on atın her birine bir isim verdi³.

On doru attan ilkinin adı; Teng-yun-bai (Dörtnala Bulut Beyazı), ikincisi Jiao-xue-zong (Parlak Kar Kula), Ning-lu-bai (Yoğun Çiy Beyazı), Yuan-guang-zong (İlk Işık Kula), Jue-po-che, Fei-xia-biao (Uçan Kızıl Kırat), Fa-dian-chi (Şimşek Kızılı), Liu-jin-? (Akan Altın), Xiang-lin-zi (Süzülen Bordo) ve Teng-hong-chi (Dörtnala Gökkuşağı Kızılı). Daha sonra hükümdar [bu atları] şöyle tasvir etti:

Kurikan'ın hediye atları çok özel, sıra dışı hayvanlar; iri kemikli ve heybetli bedenleri var. Yüksek yeleleri, geniş döşleri, yukarıdan bakan gözleri [sanki havada] asılı aynalar gibi. Başları yana yatık, büyük kayalara benziyorlar; geyik ayağını andıran, hatları belirgin toynakları var. Boyunları Anka kuşununki gibi uzun ve yukarı doğru giderek inceliyor. Sağrıları alçak olduğu için, doğrulup dik durdukları zaman birer tepeyi andırıyorlar. Eyerin arasında kalan kasları, uzun hatlar şeklinde sıkı çıkıntılar oluşturuyor. Kulakları demir dizginler gibi, [sert] köknarlardan bile daha sağlam. Kuyruk sokumundan itibaren kuyrukları dik ve sağlıklı; kayaları [yerinden sökse bile] bükülmeyecek bir güçte. Karınları küçük ve düz, bu da dörtnala sürmeye imkân sağlıyor. Büyük burunları sayesinde açık olan nefesleri, [uzun mesafeleri] gidip gelmelerine yardımcı oluyor. [Sürü toplandığında] atların kuyrukları capcanlı, adeta bir çiçek bahçesindeki gibi hepsi birbirine dolanıyor. Rengârenk bu at sürüsü, sanki renkli bulutlar ardasındaymış gibi hissettiriyor. [Atlar gökte] dönüp duran kuşları görünce heyecana kapılıyorlar; nefes nefese koşturarak, [sanki kuşların] peşinden gidiyorlar. Her nefes verişlerinde bin *li* uzağa püsküren bir gökkuşağı oluşuyor. Terlediklerinde üç çizgi halinde kan akıyor bedenlerinden. [O kadar hızlılar ki] yerden kalkan toz bile onlara yetişemiyor; gölge oluşmaya fırsat bulamıyor. Ok atıldığını gördüklerinde, bir tüy misali [süzülüp hedefe] önce onlar varıyor, uzak mesafeden vahşi bir hayvan gördüklerinde [korkmadan] üzerine gidiyorlar. İnsanın gözünden niyetini seziyor, gücünü [kontrol] edebiliyor ve taktiklere uyumlular. Şaşırtıcı teknik becerileri tahayyülün ötesinde. Fergana'nın [meşhur] atları bile [bunların yanında] 'beygir' sayılır (Wang, 1781, Tom. 72, ss. 17-18).

³ ZZTJ'de Kurikanların Türk boylarının en kuzeyinde olduğu, yaşadıkları yerde günlerin kısa, gecelerin uzun ve karanlık olduğu anlatılmaktadır. Bu kayıttta hediye söz edilmekle beraber atlar, konu edilmemiştir. Kurikan elçisinin ziyareti, sekizinci aya tarihlenmektedir (Sima, 1956, ss. 6248 - 6249).

Yonglong ikinci yılı (MS 681)⁴ yedinci ayın altısında, [Bugünkü Ningxia'daki] Xiazhou İli Çobanlar Elçisi An Yuanshou (MS 607 - 683) [saraya] rapor sundu. [Buna göre] Diaolu (MS 679 Haziran - 680 Ağustos) dokuzuncu yılı⁵ dokuzuncu ayından, ikinci ay beşinci günü öncesine kadar telef olan [veya] yiten at sayısı 184.900; sığırlar [ise] 11600 baştır⁶. Kaiyuan ikinci yılı dokuzuncu ayında (MS 714) Taiqing küçük memurlarından Jiang Hui⁷ (MS 683 - 752) bir talepte bulunur [ve ardından] gövde gösterisi yapar; Altı Türk İli'nde (Altı Çub Sogdak) at pazarı kurulmasını istedikten [sonra] otuz atlı ildeki komutan[lık]lara saldırır. O sırada sarayda at eksliği vardır, bu yüzden [isteği] kabul edilir⁸.

⁴ MS 681 yılı, Türk - Tang ilişkileri açısından çatışmaların olduğu bir yıldır. Türk birliği yeniden tesisin arifesindedir. İleriş Kağan'dan önce kağan olan Fu-nian, Çin başkentine gitmiş ve burada öldürülmüştür. Kutlug İleriş Kağan'ın Tang'a karşı bayrak açmasında bu tuzak, önemli bir etken olmuştur. Nitekim ertesi yıldan itibaren Kutlug Kağan'ın ve Tonyukuk'un akınları başlar. Akınlar, ZZTJ içinde görülmektedir (Sima, 1956, ss. 6399, 6404, 6412, 6414, 6415, 6420, 6433 vd.).

⁵ "Diaolu dokuzuncu yılı" yoktur; Diaolu, iki yıl süren bir yönetim dönemidir. O nedenle burada geçen "dokuzuncu yılı" ifadesi, "ilk yılı" olmalıdır zira Çince "dokuz" ile "ilk" anlamındaki "yuan"ın yazılışı, birbirine benzemekte; bu iki im, zaman zaman karıştırılmaktadır.

⁶ Yeni Tang Tarihi XTS'da "At Felaketleri" başlığı altında kayıtlı bir bölümde de bu bilgi bulunmaktadır. Çobanlar Elçisi An Yuanshou'nun adı burada anılmamakla beraber Denetim Çobanlığı'na bağlı atların çoğunun telef olduğu, toplam 180 bin atın öldüğü kaydın ardından "atların ülkenin askeri hazırlık gücü olduğu, göğün bu hazırlığı alıp götürdüğü [ve bu sebeple] felaketlerin yaşanacağı" ifade edilmiştir (Ouyang, 1975, s. 952). Bu yıl, Tang bakımından zor bir yıldır; atların telef olmasının yanı sıra ürünlere zarar veren fırtına (Ouyang, 1975, s. 900), kuraklık ve açlık yaşandığı (s. 916) kayıtlıdır. Bu yüzden takvim değişikliği gündeme gelmiştir (Liu, 1975, s. 108).

⁷ Daha sonra Jiang Hui, Zhang Renyuan'ın toplattığı ok ve yayları Türk boylarına iade eden kişidir. Eski Tang Tarihi'nde; "Denetçi Orta Vezir Jiang Hui Sınır Murakabe Elçisi olduğunda, yabancılar yay ve oklarının olmadığından, av yapamadıklarından şikâyet ettikleri [zaman Jiang] Hui hepsini onlara iade etmişti; böylece düşmana karşı koyacak hazırlıkları olmuştu..." demektedir (Liu, 1975, s. 5173).

⁸ Bu yıl da Tang açısından zorluklarla doludur. Bu kayıttan iki ay kadar önce Tang ordusu, Kıtalar üzerine sefer yapmış ama bugünkü Pekin yakınlarında büyük bir hezimete uğramıştır. Bu mağlubiyetin ardından sadece bir ay kadar sonra Wei Yuan'i yağmalayan Tibet kuvvetlerinin üzerine asker sevk edilmiştir (Ouyang, 1975, s. 1338). MS 714 yılı içinde verilen Jiang Hui ile ilgili yukarıdaki bilgiler, XTS içinde aynı bölümde geçer (Ouyang, 1975, s. 1338). Aynı yerde Kaiyuan dokuzuncu yılı (MS 721) ile ilgili olarak duyurulan bir fermanın söz edilmektedir. Buna göre Çin'de at eksliği, bir sorun olarak devam etmektedir: 'At yetiştiren yerleşik hanelerin, yakın il ve ilçelerdeki yamhanelere karşı angarya mükellefiyetinin bu hanelere aşırı yük getirdiği, bu sebeple at bakımından vazgeçtiklerinden' bahisle; 'On baştan daha fazla at yetiştirmeye izin verildiği ve bunların atlarını hizmete vermek zorunda oldukları yamhane angaryasından muaf olmakla birlikte yerleşik hanelerin atları yiyecek olarak tüketmesinin yasaklandığı'

[Kaiyuan] on üçüncü yılında (MS 725)⁹ Zhang Yue, Longyou sürü çobanlarına bir methiye yazmıştır;

Büyük Tang yönetimi Zhou ve Sui [yönetimlerinin] bölünme ve karmaşasını miras aldıktan sonra, sadece üç bin atı vardı. [Sui Hanedanı'ndan miras kalan bu üç bin atı] Kızıl Yar Bataklığı'ndan Longyou [bölgesine] taşımıştı. Bir de Taipu Memuru unvanlı Zhang Wansui'yi¹⁰ [atlar ve haralar konusundaki] idareyi nizama kavuşturması için görevlendirmişti. Linde [yönetim dönemi MS 664 - 665] zamanında, [son] kırk yıl [içinde at sayısı] 76.000'i buldu (Wang, 1781, Tom. 72, s. 18). Bunlarla ilgilenmesi için sekiz elçilik [makamı] dağıtıldı [ve] 48 gözetmenlik kurularak idare onlara verildi. [Bu idareler] Longyou, Jincheng, Pingliang ve Tianshui [gibi] dört ile yayılmıştı. [Bu alan toplam] bin *li* kare bir alan tutuyordu ve çok dar ve sarp bir bölge olduğu için [idari sistem] değiştirilerek sekiz gözetmenliğe ayrıldı. Hequ'ye [Sarı Irmak kıvrımı], Feng [ve] Kuang bozkırına dağıtıldı [ve atları bu kadar büyük bir alan] ancak alabildi. O devirde Çin'de [bir top] ince ipekli bir at karşılığydı. [Bu] Zhang Oğlu [Wansui'nin] işten el çektilmesine kadar yirmi yıl [böyle devam etti ve] neredeyse hiç değişmedi¹¹.

görülmektedir (Ouyang, 1975, s. 1338; Dong, 1814, Tom. 2, ss. 10-11). QTW içinde karşımıza çıkan bir diğer emirnameye göre yukarıdaki emirnameden önce, at yetiştirilen otlaklarda mera vergisinde üçte bir oranında indirimle gidildiği görülür. Emirnamenin başlığı, meralarda vergi indirimine ikinci kez gidildiğini göstermektedir (Dong, 1814, Tom. 28, s. 3).

⁹ Bu yıl, Tang Hükümdarı Xuanzong, Taishan ziyaretine çıkmayı planlamış ancak Göktürk baskınından korktuğu için diplomatik bir manevra ile Bilge Kağan'dan dağıtımına eşlik etmesi için bir heyet istemiştir. Bu bir tür izin sayılır çünkü kayıtlarda "... tüm yabancılar içinde en büyüğü Göktürklerdir. Eğer onlar gelirse diğer boyların hepsi onun peşinden gelir..." demektedir (Sima, 1956, ss. 6764, 6765).

¹⁰ Tarih kitaplarında Zhang Wansui hakkında sınırlı bilgi bulunmaktadır. Sui Hanedanı'ndan sonra Tang'a hizmet etmiş ve haracılık konusunda adından söz ettirmiştir. Onun idaresi altında en başta sadece beş bin atı olan Tang yönetimin hayvan sayısı artmıştır. Bu kısım, Yeni Tang Tarihi XTS'da da karşımıza çıkmaktadır (Ouyang, 1975, s. 1338).

¹¹ Bu pasajın devamında not olarak küçük yazı ile verilen kısımda şöyle diyor: "[Zhang Wansui'ye] karşı gösterilen ihtimam ile itimat Longyou'da (Gansu) yayıldı. [Bu sebeple] insanlar [burada] atın yaşından [söz ederken "diş" anlamında] "iki chi", "dört chi" der. [Bu] iki [yaşından çıkıp] üç [yaşına] doğru [olduğu anlamındadır]. Böyle demelerinin sebebi ise] Zhang Oğlu hanesinin ["yaş" anlamındaki] "sui" imini tabu bilmelerindedir (Wang, 1781, Tom. 72, s. 19). Burada, Zhang Wansui'nin adı ile ilgili Çince kaynaklanan bir örtüşmenin daha sonra tabuya dönüştüğü ve yöre halkının onun adını tabu bildiği için Zhang Wansui'nin "çok yaşa!" anlamına gelen adı içindeki "yaş"ı söylemeyip bunun yerine "diş" dediği anlatılmaktadır.

Tianbao altıncı yılı (MS 747) 12. ayında Dokuz Soy (Dokuz Oğuz), Jian-kunlar (Kırgız) ve Shi-weiler¹² 60 at hediye etti. Batı Kabul Kenti'nde¹³ bir elçinin atları teslim alması emredildi.

13. yılı (MS 754) altıncı ayının ilk günü, Longyou Sürü Çobanları Dushi [Elçisi] rapor sundu. Vezaret [makamı], Saray İçı Muhafız ve Denetçi Hakim (*panguan*) Zhang Tongru (MS ? - 761) ve Sürü Çobanları Yardımcı Elçisi Pingyuan İl Muhafızı (Taishou) Zheng Zunyi ve diğerlerinin tespit ve raporlarına [göre, hayvan sayısı] toplam 605.603 baştır. Atların sayısı; 325.792, [bunun] içinde 200.080'i taydır; sığırlar, 75.115 baş içinde 143'ü yak öküzüdür. Deve 563, koyunlar ise 204.134 tanedir; bir de katır vardır¹⁴.

15. yıl (MS 756) altıncı ayda, [An Lu-shan başkaldırdığı sırada Tang Hükümdarı] Xuanzong [bugünkü Sichuan olan] Shu'yu ziyaret [etmeye karar verir!] Fufeng İli [güçlerini] gönderir [ama nafîle]. Saray memuriyetine atanan rahipler [bile saray] ahırından ondan fazla at çalıp [hükümdara] sırt çevirerek [An Lu-shan'a] biat eder. Daha sonra] şehzade [Hükümdar Suzong MS 711 - 762] Pingliang İli'ne geldiği zaman hususi Sürü çobanlarının on binlerce atı [vardır. Bundan sonra] ordu kuvvetini toplamaya başlar¹⁵ (Wang, 1781, Tom. 72, s. 19). Orduların

¹² Shi-weiler, kuzeyde yaşayan ve çeşitli boyları olan bir birliktir. Moğolların Shi-wei boyları arasında bir boy olduğu düşünülür. JTS'da şu bilgiler vardır: "Büyük Kuzey Dağı'nın [da] kuzeyinde Büyük Shi-wei Boyu bulunur. Bu boy; Jian Irmağı kıyısına yerleşmiştir. Irmağın kaynağı Göktürklerin kuzeydoğu sınırındaki Ju-lun-bo'dan çıkar ve doğuya doğru kıvrılarak akar. Batı Shi-wei sınırlarından geçtikten sonra bu kez Büyük Shi-weilerin topraklarını aşar ve Meng-wu Shi-weiler [ile] Luo-you Shi-weilerin [topraklarının] güneyinden akar" (Liu, 1975, s. 5357). Xian-beiler üzerine literatür değerlendirmesi Otkan, 1980'de mevcuttur (ss. 9-10). Shi-wei -Xian-bei (Sabir) eşliğı için bk. Kirilen, 2021, ss. 176, 234; Moğol - Rouran ilişkisi için bk. s. 269; Shi-wei -Ding-ling bağlantısı için bk. s. 341.

¹³ Kapgan Kağan zamanında Göktürkler Türgişlerin üzerine akın yaptığı sırada boşluktan yararlanan Tang Sarayı, Sarı Irmak'ın kuzey kıvrımında üç kale kurdurmuştur. Batıda bulunan kale, Ordos'un kuzeybatısında ırmağın kıvrım yaptığı "Fengzhou'nun kuzeyinde seksen *li* mesafede idi" (Liu, 1975, s. 1386). Burası aynı zamanda Göktürklerin Çin'e akın yapacakları zaman toplandıkları bir yerdir. Daha sonra Uygur Türkleri de elçi gönderecekleri zaman bu bölgeden geçen güzergâhı kullanmıştır (Liu, 1975, s. 4073).

¹⁴ Özet niteliğinde rakamların ayrıntıları bulunmayan paralel bir pasaj, XTS'da karşımıza çıkar. Atlarla ilgili sayı, orada da geçmektedir ancak sondaki "92" küsurata yer verilmemiştir (Ouyang, 1975, s. 1338). Bu denli net rakam, tarih metinlerinde karşımıza nadiren çıkmaktadır. Bu rakamlar, An Lu-shan'ın Tatabı, Kıtın ve Dokuz Oğuz'dan Tongra üzerine akınlarıyla ilgilidir. Çünkü ertesi yıla (MS 755) tarihlenen bir kayıttta bu boyların An Lu-shan'ın sancağı altına girdikleri görülmektedir (Sima, 1956, ss. 6924, 6934).

¹⁵ Suzong gerçekte tahtta sadece altı ay kalabilmiştir. Öncesinde ona atfedilen yönetim dönemleri fiili iktidar dönemi değildir. Bu kısımda olaylar kısaca özet şeklinde ve

tehdidi [altında büyük] deprem başlar. An Lu-shan, Ge-shu Han'ın elindeki Chang'an'a saldırır; yedinci ayın 15'inde [hükümdar Xuanzong] Shu'ya (Sichuan'a) kaçar.

Dali yedinci yılı (MS 772)¹⁶ sekizinci ayında, Uygur elçisi ülkesine geri döndü ve hediye olarak bin küsur araba yük mal götürdü. Uygurların [Tang Devleti'nin yeniden tesisine] katkı ve destekleri [nedeniyle] Qianyuan [Dönemi'nden MS 758 -760] itibaren her yıl pazarda [alış veriş yapmaya] geldiler. [Pazarda] bir at [artık] 40 top kumaşa değış tokuş ediliyordu¹⁷. Hızla on binleri [bulan bu ticaret sonucunda, Uygur] elçiler görevlendirmeleri gözler oldu, Honglu Manastır'ında sürekli kalanların sayısı hiç de az değildi. Bu ihtiraslı kimseler tatmin olmak nedir bilmiyordu; bizimse atlara sahip olmamız bir işe yaramıyordu. Saray onların elinden çok çekti. [Her defasında] zamanı geldiğinde [Uygur elçilerinin arabaları ağzına kadar] doldurulup geri gönderiliyordu; bu şekilde yüce gönüllük gösteriliyor [ve] anlayıp pişman olmaları bekleniyordu. Jianzhong [Dönemi MS 780] başında pazar kurulması ve 30.000 kısrak alınması emri verildi; bununla saray ahırları doldu.

Zhenyuan ilk yılında (MS 785) Tibetliler, Qiang ve Hun halkının başına geçip sınırları yağmaladı. Saray memurları, Tongguan, Puguang ve Wuguan'a¹⁸ gönderildi ve büyük [miktar]da atın sınırın dışına çıkması yasaklandı.

atlayarak verilmiştir. Vurgulanmak istenen, il ve ilçelerin hizmetinde bulunması gereken atların aristokrat ailelerin ve beylerin elinde oluşudur. Tang ordusu An Lu-shan'a karşı koyamamış ve Luoyang'ın kuzeybatısındaki Tongguan'da mağlup olmuştur. An Lu-shan ile birlikte hareket eden Tongralar ise başkent Chang'an'a kadar gelmiştir (Sima, 1956, ss. 6979, 6986). Göktürkler ve Tongralar, başkentten ayrıldıktan sonra ise kentte yağma ve karmaşa baş gösterir (Sima, 1956, s. 6986). Bu yıl sekizinci ayda Uygurlar ve Tibetliler, Tang'a yardım teklifinde bulunur.

¹⁶ Bu yılın ilk ayında gelen Uygur elçileri, sokaklarda olay çıkarır ve üç yüz süvari ile sarayın kapısına dayanır (Sima, 1956, s. 7218). Benzer bir olay, yedinci ayda da yaşanır (Sima, 1956, s. 7219). Sekizinci aya tarihlenen yukarıdaki kayıt, bu süreçle bağlantılıdır.

¹⁷ Bu ifadeler, Eski Tang Tarihi'nde de geçmektedir (Liu, 1975, s. 5207).

¹⁸ Eski başkent Chang'an'ın doğusunda yer alan Tongguan Geçidi, iç bölgelerin savunması için önemli bölgelerden biridir. Bugün Weinan iline bağlıdır, hemen kuzeyinde Sarı Irmak'ın doğuya yöneldiği dirsek bulunmaktadır. Puguang ise Pujin'dir. Burası da Tongguan'ın kuzeyinde yer alır, meşhur Pujin Köprüsü buradadır. Bu iki geçit, birbirine yakındır ve merkezi toprakların doğudan korunması bakımından önemlidir. Wuguan Geçidi ise Tongguan'ın güneyinde yer alır. Tibetlilerin batıdaki güçlerle yağmaya gelişleri ile bu geçitlerin doğrudan ilişkisi, anlaşılır değildir. Zira Tibet akınları, Sarı Irmak havzasının batısında yoğunur (Sima, 1956, s. 7453). Bunun yanında, bu yıl açlık yaşandığı, fırtınanın ağaçları kökünden söktüğü, kuraklık, tipi ve çekirge istilası gibi felaketlerden söz edilmektedir (Ouyang, 1975, ss. 898, 901, 917, 936, 939). Bu yıl için verilen bu felaket haberleri, Eski Tang Tarihi (JTS) içinde karşımıza çıkmadı.

14. yıl (MS 798)¹⁹ dördüncü ayda bütün ordunun atlarına birer düğme [şeklinde] damga dökülmesi emredildi.

21. yıl (MS 805)²⁰ dördüncü ay, Min [bölgesindeki] Wan-an Denetleme [dairesi] lağvedildi. Öncesinde, Fujian [Eyaleti] Denetim Elçisi Liu Mian uzun süre görevlendirilmemişti; [bu] sebeple [saraydan] merhamet ve ilgi talep etmişti; bir önerge sunup [şöyle dedi;] "Min (Fujian), Güney Hanedanları (MS 420-589) zamanında da hayvancılık yapılan bir yerdi. [Oraya] sığır ve at göndererek çoğalmalarını sağlayabiliriz. [Bunun için] lütfen bir 'Gözetmen Çobanlık' kurulsun." [Bu talebe] izin verildi. Sınırların berisinden çok sayıda hayvan toplandı ve [götürülüp bu bölgeye] yerleştirildi. [Ancak buraya geldikten sonra] koyunların iri olanları dahi on *jin*'i²¹ geçmiyordu; iyi atlardan onlarca çok geçmeden ölmeye başlamıştı. [Hayvan?] toplama yoluyla eksikler kapatılmak istense de ahali haset edip zorluk çıkardı. O nedenle Denetim Gözlem Elçisi Yan Jimei idarenin lağvını talep etti²².

Yuanhe dördüncü yılı (MS 809) üçüncü ayında bir fermanla, iç ahırlardaki atların fazlasıyla yeterli olduğu duyuruldu. Uçan Ejder [Harası'ndan] denetim [ve] kaçan, azalan [ve elde] kalanların somut olarak tespiti [ve] saraydan görüş alınması [emredilir] (Wang, 1781, Tom. 72, s. 20).

On birinci yıl (MS 816) ilk ayında, Wu Yuanji'nin alt edilebilmesi için, merkez elçilerine on bin top kumaşın sevkiyle [Sarı İrmak kıvrımı] Hequ'de atlarla takas emri verildi. Uygur elçisi deve ve at hediye etti; hazineden 60 bin top ipekli bahşedilerek atların bedeli ödendi.

Onüçüncü yıl (MS 818) 11. ayında toplam 347 *qing*'lik²³ eski arazinin tamamı devlete kazandırıldı. Zhenguan Dönemi'nden (MS 627 - 649), Linde dönemine (MS 664 - 665) kadar memleketin (devletin) at sayısı 400.000'di; hepsi Helong bölgesinde²⁴ yayılıyordu. Kaiyuan ortalarında dahi 270 bin at vardı; sığır ve koyunlarla beraber [hayvan sayısı] bir milyondan az değildi. [Bunun için] sekiz elçilik, kırk sekiz gözetmenlik kurulmuştu; [bunlar] Longxi, Jincheng, Pingliang

¹⁹ Bu yıl, bahar ve yaz aylarında başkentte büyük bir kuraklık olduğu kayıtlıdır (Liu, 1975, ss. 3604, 4088, 4748; Ouyang, 1975, ss. 887, 4438, 4955). Beşinci ayda yıldırım ve fırtına yüzünden atların telef olduğu da görülür (Ouyang, 1975, s. 942).

²⁰ Bu yıl, Tang hükümdarı ölmüş yerine sadece bir yıl kadar tahtta kalan Shunzong (MS 761-806) başa geçmiştir. Aynı yılın sonuna doğru Uygur Kağanı da dünyadan ayrılır (Sima, 1956, s. 7623).

²¹ Tang döneminde bir *jin* 600 gr. kadar.

²² Güneyde, bu bölgede MS 650'lerde de haralar kurulmuş ve yine sonuç alınamamıştı (Liu, 1975, s. 4032).

²³ Tang döneminde arazi ölçü birimi olan *qing*, 30 dönüm kadardır.

²⁴ Helong, genel bir adlandırmadır. Bununla Hexi ve Longyou bölgeleri kastedilir. Bugün bu alan, Gansu eyaletinin batısına işaret eder.

ve Tianshui illerine yerleşildi [ve bu otlaklar] bin *li* alana yayılmıştı. Chang'an'dan Longxi'ye değin yol üzerinde yedi hara kurulmuştu; haralar muhasebe dairesi tarafından idare ediliyordu. Qi ile Long[xi] arasındaki güzel sulak otlaklar ve bereketli toprakların tamamı bu yedi haraya ayrıldı. Bütün [hissedar] isimler lağvedilip, bölgeden elde edilen gelir 'Jiedushilar'a bağlandı²⁵.

Changqing birinci yılı (MS 821) ilk ayında, Ling-wu Jiedushi [görevindeki] Li Ting bir önerge sunarak, üç bin kişinin toplanarak onların aylık işlerinin sağlanmasını, sınırları korumak gayesiyle buldukları bölgede 1500 yiğit süvari toplamalarını, her elli kişiden bir topluluk kurularak ölen her atın buradan telafi edilmesini [ve böylece] bir daha asla at eksikliği olmayacağını dile getirdi. Bu önerge kabul edildi. Aynı yıl üçüncü ayda, Fanyang Jiedushi'sı (Asalı Elçi) Liu Zong (MS ? - 821) 15.000 at getirmek [için] izin istedi²⁶.

Dazhong altıncı yılı (MS 852) altıncı ayında, Hedong Jiedushi ve aynı zamanda Taiyuan Emiri olan Li Ye önerge vererek, bütün illerdeki birliklerin, at ve otlakların idaresini gündeme getirdi (Wang, 1781, Tom. 72, s. 21).

Zhenyuan üçüncü yılı 12. ayının 13. gününde (MS 787) duyurulan emirnameyle [atların] sınır dışına çıkarılması yasaklanmıştı. Bir önceki yılda alınan karara atıfla, hafiyeler gönderip bozkır atlarının toplanması, ülke dışına çıkarılmasına müsaade edilmemesi yinelenerek mevcut memurların sınırda at ticareti yaparken emre ihtiyaçları olmadığını duyuruldu.

4. İdari Merkezlerin At Damgaları 諸監馬印

At ve tayların tamamı [önce ilgili] küçük memuriyetlerin işaretleriyle sağ ön baldırlarından damgalanır. Yıla göre damga sağ arka baldıra; denetçinin işareti ise, sağ ya da sol hazineye bağlı oluşuna göre kuyruk yanına vurulur. Bedeni sağlam ve [duruşu] doğru atlardan, [saray için] arabaya koşulabilecek olanlarda ise denetçinin adını taşıyan damgaya gerek yoktur.

İki yaşından itibaren, taşıma kuvveti ve dayanıklılığına göre sağ ön baldırına "uçmak" [anlamına gelen] bir damga vurulmaya başlanır. En seçkinler ve ikinci derecedekiler, boyunlarının sol arka bölgesinden "ejder" biçimli bir işaretle damgalanır. Saray arabalarına [koşulmak üzere] gönderilenler, sağ ya da sol koşum oluşlarına göre, kuyruk yanlarından üç çiçek ile damgalanır. Geriye kalan çeşitli atlardan binek olacaklar, sol omuzlarına "anka" ve sağrılarının soluna

²⁵ Jiedushi görev unvanı, Tang döneminde yaygınlaşmıştır. Genel valilik kadar yüksek yetkilere sahip olan Jiedushilar'ın en ünlüsü, An Lu-shan'dır. An Lu-shan, MS 750'ye geldiğinde kuzey sathında büyük güç kazanır. Tang Sarayı nezdinde üç bölge, Jiedushi vekaletindedir. Tang Dönemi Jiedushıları için bk. Kapusuzzoğlu, 2020.

²⁶ Eski Tang Tarihi'ndeki (JTS) Uygur Monografisi içinde, MS 822 yılında Uygurlarla yapılan at ticareti için önce 50 bin, bir ay kadar sonra ise 70 bin parça kumaşla ödeme yapıldığı kayıtlı (Liu, 1975, s. 5212).

“uçmak” [anlamına gelen] bir imle damgalanır. Damgalama tamamlandıktan sonra başka yerde talime tabi tutulacak olanlar, gönderildiği yeni yerin denetim damgası ile sol yanağından damgalanır. Devlet malı olan atlar hediye olarak birine verildiğinde “bağış” [anlamına gelen bir imle] işaretlenir. Bütün birliklere ve istasyonlara (yamhane) gönderilenlerin sağ yanağına “çıkmaq” [anlamında 'chu' imi 出] vurulur.

Jingyun üçüncü yılı (MS 712) ilk ayının 14. gününde [duyurulan] emirle, bütün bey ve asilzadelerin hanelerindeki atlar, kendilerine has simgelerle damgalanmaya [başlandı] (Wang, 1781, Tom. 72, s. 22).

5. Çeşitli Yabancıların At Damgaları 諸蕃馬印²⁷

Kurikanların kendi adetleri uyarınca atlarında damga olmaz, sadece kulağını [veya] burnunu kesip işaret koyarlar. Kırgız atlarıyla Kurikan atları birbirine benzer [fakat aralarında] az da olsa fark vardır. Damgası: (出)²⁸ Xi-mi atı (悉密)²⁹, Kırgız atına benzer ama onun biraz gerisindedir. Damga: Eksik. Karluk atı, Xi-mi atına benzer, [bunlar] Altay Dağları'nın batısındadır. Damga: Eksik. Yukarıdaki boylar [gibi atları da] aynı cins [ve] türdendir.

Bayırku (Ba-ye-gu)³⁰ atı Kurikan atına benzediği için, bu cins atların panterinki gibi çokça siyah beneği olur. Hanhai'nin (Baykal) güneyinde, Youling Dağı'nın doğusundaki Bayırku Vadisi'nde yaşarlar³¹. Tongra atları Bayırku Vadisi'ndekilere benzer [ve bunların arasından] iri cins kula atları çıkar. Hongnuo Çayı'nın güneydoğusunda, Quyue Dağı'nın kuzeyinde [ve] Youling'in doğusundadırlar. Damga: O Yan-tuo (Yuntluğ?) atları Tongra atlarıyla benzerdir. [Bunların arasından] *luo* atı³² [ve] kula atlarının türünden [atlar çıkar]. Şimdilerde [bu] boylar dağıldığı için her tarafta [bu atlardan] görmek mümkündür.

²⁷ Karşılaştırma kolaylığı sağlama açısından Çince metinde geçen ve seçilebilen damgalar, Ek 1'de bir tablo halinde verilmiştir.

²⁸ Bu damga, Çince “çıkmaq” anlamına gelen “chu 出” imi ile yazılmıştır. İlk cümle ile birlikte düşündüğümüzde bu damganın atlar, Çin'e getirildikten sonra vurulduğu düşünülebilir.

²⁹ Bu, Basmıllara işaret ediyor olmalıdır. Xi-mi'nin başındaki ilk hece, 'ba' düşmüş olmalı.

³⁰ 1781 tarihli nüshada Bayırku adı için “Ba-ye-gu” doğru şekilde yazılırken 1899 tarihli baskı nüshasında bu isim, “Zhang-ye-gu” şeklinde geçmektedir.

³¹ Eski Tang Tarihi JTS'de Bayırku Boyu'nun [yerleştiği bu bölgenin] Youling Genel Valiliği ilan edildiği kayıtlı (Ouyang, 1975, s. 1122; Liu, 1975, s. 5348). Yeni Tang Tarihi XTS'da bu olay, MS 646'ya tarihli. Youling, bugünkü Moğolistan topraklarında olmalı. Burada geçen yer adlarının tespiti, bir başka çalışmanın konusudur. Burada sadece metin neşri yapılmıştır.

³² Bu atlara Bushi Atı (布施馬) da denmektedir. Vücutları kaplanınki gibi bezelidir (HHS, s. 3651; Song Tarihi, s. 501).

Youzhou'nun³³ kuzeyindedirler. Damgası: O Pugu atları, Bayırku atlarından daha küçük olur [ve] Tongra atlarına benzer. Youling Dağı'nın güneyinde yaşarlar. Damgası: O Ediz (A-te/A-die) atları, Pugu atlarına benzer, Baga Ku-han Dağı'nın³⁴ güneydoğusuna yerleşmişlerdir. [Bugün bu yer] Jitian İli'ndedir. Damgası: [1] Yukarıdaki boyların atları aynı cins ve türdendir [fakat] damgaları farklıdır.

Qi (Çebi)³⁵ atları (契馬), Ediz atlarına benzer. Yan-hong-da Kuyusu'nun³⁶ kuzeyine doğru, Tula Irmağı'nın güneyinde, bugünkü Yuxi İli'ndedir. Damgası: [2] Kang-guo atları, Kangju Ülkesi'ndendir. Bunlar Fergana (Dayuan) atlarının cinsinden [olan], boyutları son derece iri atlardır. Wude [Dönemi] (MS 618 - 626) ortalarında, Kang Ülkesi dört bin at hediye etmişti. Şimdilerde memur atları özellikle bu cinstendir.

Türk atlarının teknik becerisi eşsizdir; kemik ve kas yapıları dengeli, çok uzak mesafelere gönderilebilen atlardır. Sürek avında rakipsizdirler. [Tarihçinin Kayıtları] Shiji'de Hunların yetiştirdiği Taotu [atları bunlarla] kıyaslanır (Wang, 1899, Tom. 72., s. 21b).

Dailin³⁷ İli'ndeki Fu-li-yu (Bökli?) atlarıdır. Damga:[3] Uygur atları, Pugu atlarına benzer türdendir; onun gibi Wu-te-jin (Ötüken) Dağı'nın kuzeyinde yaşarlar. Damga: [4] Ju-luo-le atları, Uygur atlarıyla benzer türdendir [ve] (Wu-)te-jin (Ötüken) Dağı'nın kuzeyindedirler. Bi-yu atları, Uygur atlarıyla aynı cinstendir. Damga: [5] Bi-yu atları Uygur atlarıyla aynı cinstir. Damga: [6] Yü-mo-Hun atları Uygur atlarıyla benzer türdendir. Damga: [7] Chi (Kızıl) atlar, Uygur ve Bi-yu Hun atlarıyla aynı türdendir. Damga: [8] A-shi-de atları, Su-nong Zhi-shi [ile] aynı türdendir [ve] Karanlık Dağlar'ın (Yinshan) kuzeyinde, Ku-yan

³³ Youzhou günümüzde Pekin ve çevresine işaret etmektedir.

³⁴ Bu dağ adı da kaynaklarda bir başka yerde karşımıza çıkmadı. Ku-han ise Kuzey Tarihi BS ve Wei Tarihi'nde geçer ve Gao-che (Koçu) boy beyleri arasında gösterilir (Li, 1988, s. 3276; Wei S., 1988, ss. 23, 2312). Mo-he Ku-han 莫賀庫寒山, içindeki ilk iki hece “baga” karşılığıdır.

³⁵ İki nüshada da Qi-bi (契苾) olması gereken adın ikinci hecesi eksiktir. Fakat 1899 tarihli baskı nüsha içinde s. 22b'de tam ve standart yazımıyla Qi-bi (Çebi) atları tekrar tanıtılmaktadır. Öte yandan Yuxi İli Çebilerin yerleştiği bölge olduğu için ve ilk im de özdeş olduğundan bunun da Çebi olduğuna şüphe yoktur. Çebilerin Yuxi'de yerleşmesi, XTS ve JTS'de geçer: (Ouyang, 1975, ss. 1122, 6112; Liu, 1975, ss. 5196, 5349) Yuxi İli Gansu ve Liangzhou arasındadır (Ouyang, 1975, s. 6142).

³⁶ Bir yer adı olarak Yan-hong-da Kuyusu'nu tespit edemedik ancak Yan-hong-da, dört farklı kaynaktan da Batı Türklerinin üst düzey memur unvanları arasında görülüyor (Liu, 1975, s. 5179; Ouyang, 1975, s. 6028; Li, 1988, s. 3300; Wei, 1988, s. 1876).

³⁷ Eski Tang Tarihi'nde ilk hece “dai” yerine “gui” yazıldığı ve bunun yanlış olduğu kayıtlıdır. Ancak metindeki farklar daha fazladır. Gui-mo-shi-ceng-lu valiliğinden söz edilmektedir. Bunun A-bu-si boyu ile ilgili olduğu düşünülebilir.

Vadisi'nin [de] kuzeyinde, batıda Lianzhou'ya [dek uzanan bir bölgededirler].
Damga: [9]

En-jie (İzgil ?)³⁸ atları [Büyük Gobi] Çölü'nün güneyindeki Türk atlarıdır. Wei-man Dağı'nın güneybatısında, Yan-hong-da Kuyusu'nun güneydoğusunda, Gui-mo-shi-cen-lu Dağı Vali[liği'nden idare edilirler?]³⁹ Damga: [10] Fu-li-yüü atları, çölün güneyindeki Türk atlarına benzer. Gang-mo-li-shi Dağı'nın kuzeyinde bugünkü Dailin İli'ndedirler. Damga:[11] Çebi Atları çölün güneyindeki Türk atlarıyla aynı türdendir. [Bunlar] Liangzhou'daki Que-shi-cen[dan, Wu-] te-jin (Ötüken) Dağı'na taşınıp yerleştirilmiştir⁴⁰. Damga:[12] İzgil (Xi-jie) atı çölün güneyindeki Türk atlarıyla aynı türdendir. Ji-fu Dağı'nın güneyinde, He-lian-ji Vadisi'nin⁴¹ kuzeyinde yaşarlar; bugün [burası] Ji-lu İli'dir. Damga: [13]

Yukarıdaki boyların atları aynı cins [ve] türdendir.

Hu-xue atları çölün güneyindeki Türk atlarıyla aynı türdendir. Bugün, eski Jinmen Kalesi'nin kuzeyindeki Karanlık Dağlar'a yerleştirilmişlerdir (Wang, 1899, Tom. 72 s. 22b). [Burası] şimdi Gaolan Kapısı'dır⁴². Damga: [14] Nu-ci atları, çölün güneyindeki atların türündendir. Bugün [buraya] Dengzhou denmektedir. Damga: [15] Su-nong atları; damga: [16] Da A-shi-de atları, damga:[17] Bayan A-shi-de atları, damga: [18] Re atları, damga: [19]

Yukarıdakiler Dingxiang Dairesi'nin idaresindedir.

She-li-chi-li vb. atlar, damga: [20] A-shi-na (Asena) atları, damga: [21] (Wang, 1899, Tom. 72 s. 23a) Ge-luo-ji-ya atı, damga: [22] Chuo atları; damga: [23] He-lu (Kutlug?) atı, damga:[24]

³⁸ En-jie şeklinde yazılan adın ilk imi "si" olmalı. "En 恩" ile "si 思"nin Çince yazılışı benzerdir, karıştırıldığı anlaşılıyor. Qi-bi (Çebi) adındaki gibi bir hata burada da görülüyor. Zira bir sonraki sayfada Xi-jie 奚結 adı ile İzgil atları için bir başlık daha bulunmaktadır. En-jie ve Xi-jie atları hakkında ortak nokta her ikisinin de Gobi Çölü'nün güneyindeki Türk atlarıyla benzer olmalarıdır.

³⁹ "Wei-man Dağı 煨漫山" ve "Gui-mo-shi-cen-lu Dağı 貴摩施岑廬山" buradaki yazılışları ile kaynaklarda sadece THY içinde geçmektedir. Atlar ve boyların coğrafi olarak yayılımı ve yerleşim yerleri ayrı bir çalışmanın konusudur. Burada ilgili bölümün neşrine yer verilmiştir.

⁴⁰ Bu olay, Tonyukuk'un Çin seferiyle ilgili olmalıdır. Tonyukuk bu yöreye yerleşen Çebi Boyu'nu alıp geri götürmüştü (Sima, 1956, s. 6743; Liu, 1975, s. 181).

⁴¹ He-lian bilindiği üzere Hun devrinden miras kalan bir soyadıdır. He-lian Bobo, bu soyun en önemli isimlerindedir. Tang döneminde de bu soyadını taşıyan komutanlar karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında An Lu-shan'ın başında olduğu genel valiliğin idaresi altında He-lian Kalesi karşımıza çıkmaktadır. *Tang Huiyao*'da geçen yer adları, diğer kaynaklarda buradaki halleriyle karşımıza çıkmamaktadır.

⁴² Gansu'da, Lanzhou'daki Gaolan İlçesi. Gaolan, Tuyü Hunlar ile Hun boyunun yerleştiği bölgedir.

Yukarıdaki atlar Yunzhong Dairesi mevzilerindedir.

A-yan atları; damga eksik. Kang-ge-li (Kanglı?) atı, damga: [25] An-mu-lu-zhen atları, damga: [26] An-she-he atları, damga: [27] Sha-tuo atları; damga: [28] Chu-bi-shan atları; damga: [29] Hun atları, Hu-xue atlarıyla aynı türdendir. Bugün Gaolan Genel Valiliği'ne bağlıdır; ayrıca [Hun] boyları Gaolan Dağı ile Mai-jun-ji Dağı'na yayılmıştır. Damga: [30] Kitan atlarının hatları son derece kıvrımlıdır [ve] boyları Türk atlarından daha küçüktür. Ormanlık ve ağaçlık [alanlarda] sürmeye elverişlidirler. Bugün [bunlar] Song-mo Genel Valiliği'ne bağlıdır. Damga: [31] Xi (Tatabı) atlarının kas ve kemikleri güçlüdür, Kitan atlarından [ve onlardan] daha iyi [olanları da vardır]. Diğerleri Kitan atları gibidir. Bugün Rao-le Valiliği'nin kuzeyindedirler. Damga: [32] (Wang, 1781, Tom. 72., s. 24).

Sonuç Yerine

Çin'de bol bulunduğu yıllarda atlar, özellikle Çin'in Uygur Türklerine bağımlı olduğu dönemde artmıştır. Bir atın kırk parça kumaşa alındığı dönem aslında bir tür haraç ilişkisinin olduğunu ve Tang Sarayı'nın istese de istemese de mecbur olduğu bir ticaret ilişkisini göz önüne sermektedir. Öncesinde, Tang'ın Kaiyuan (MS 713-741) dönemindeki at sayısında görülen artış da yine Göktürkler ile ilişkiler ekseninde gelişirken aslen bu dönemde diğer Türk boylarının kuzey Çin'deki yerleşik varlığıyla anlaşılmalıdır. MS 712 yılından itibaren asilzadelerin damga imtiyazıyla at mülkiyeti, daha sonraki yıllarda önemli sorunlara yol açmıştır.

Çin yönetimlerinin atlara karşı ilgisi, harekete geçirebildiği atlı birliklerle ve Tang ile ilişki kuran göçebe boylarla bağlantılı bir gelişim seyri sergilemektedir. O nedenle saraya gönderilen cins atlar bir kenara, haralara ve idare merkezlerine getirilen atların bakımı ve otlak ihtiyacı gibi sorunlar, atların bir kısmının güneye taşınmasını gerekli kılmış fakat güney Çin'in iklim şartları yanında hayvan bakımının zorluğu, bu uğraşları sonuçsuz bırakmıştır. Hava şartlarına ve çevreye uyum sağlayamayan atların ehil olmayan kimselerin eline düşmesinin güney Çin'e gönderilen atların telef olmasına sebep olduğu görülmektedir.

Yukarıdaki çeviride Çinlilerin atlara gerektiği gibi muamele etmediklerini düşündüren bir ayrıntı, gözden kaçmamalıdır. At damgalama ile ilgili uygulama, Çin'de anlaşılabilir derecede karmaşık bir hal almış görünmektedir. Çinliler, atlara farklı damgalar vurmaktadır. Yukarıdaki kayda göre Çin'de atlar adeta murdar edilmekte, bazı atların sağrılarında yanaklarına kadar damgadan geçilmemektedir. Oysa atların damgalanması hususunda akla ilk gelen, Bilge Kağan'ın "Ötüken'e damgalı at sokmayacağını" bildirdiği satırlardır. Benzer biçimde, yukarıdaki tercümenin Kurıkan atlarının hediye edilmesiyle başlamasının yanı sıra "Kurıkan atlarının damga taşımadığı" ifadeleri, bu bağlamda anlaşılmalıdır. Atların doğal ortamında, mülkiyete bağlanmadan, özgürce yaşamalarına imkân veren bu cümle; pastoral bilince işaret eder

görülmektedir. Nitekim Türk boyları arasında görülen at damgaları, çeşitlilik ve değişiklik göstermekle beraber temelde anlaşılanın atlarda tek damga olduğudur. Diğer taraftan, MS 712 yılına ilişkin bir cümle, Çin'de hususi damganın henüz o yıl duyurulan emirle başladığını göstermektedir ve atlar, birden çok damga ile damgalanmaktadır.

Çin'e gönderilen atlar üzerindeki bu damgaları kayıt altına alan Çinli kâtipler, tarih bilgimiz açısından önemli bir iş yapmıştır. THY içindeki bu bölüm sayesinde Türk boylarının damgaları hakkında bir kısım net bilgiye sahip oluruz. Çin'deki "İdari Merkezlerin Damgaları" başlığı altındaki kısa bölümde, Çin'de atların nasıl damgalandığını görmekteyiz. Şu hâlde, Çin'de bir haraya giren atın adeta bir Çin resminin kaşelerle ve damgalarla süslenmesine benzer bir muameleye tabi tutulduğu, bir atın pek çok damga ile mühürlendiği görülmektedir. Atlara zarar verdiği açık olan bu uygulama, mülkiyet ve işlev esasına göre Çinli dünya algısını ve dönemin siyasi psikolojisini gösterebilir.

Son kısımda karşımıza çıkan Türk boylarının damgaları hakkında 1781 tarihli nüshada bunlara yer verilmediği ancak 1899 tarihli nüshada bir kısmı eksik olmakla beraber damgaların seçilebildiği görülmektedir. Damgaların boyların kendi damgaları mı yoksa Çin'e getirildikten sonra idare altına alındıkları merkezlerin damgası mı olduğu açık değildir. Damgaların genel formlarına bakıldığında bunların Çin yazısı ile benzerlikleri görülebilmektedir. Bunun yanında derleme süreci içinde kimi boy ve atlarının bir kısım farklı içerikteki bilgi ile tekraren aktarıldığı da görülmektedir. Bunun sebebi, katiplerin bilgisizliği olabileceği gibi boyların ve atların farklı coğrafyalarda görülebilmesi olabilir. Damgalar, ayrı bir çalışma konusudur.

Kaynakça

- Ban, G. (班固). (1988) *Han Shu* (漢書) (*Han Tarihi*). Zhonghua Shuju. Pekin.
- Bogdanov, E. (2017). The Origin of the Tamgas of the Xiongnu. *Nizhnevolzhskiy Arheologicheskiy Vestnik*, 16(2). 5-32. Doi: 10.15688/nav.jvolsu.2017.2.1.
- Dong, G. (董誥). (1814). *Quan Tang Wen* (QTW: *Bütün Tang Metinleri*). Pekin: Siku Quanshu.
- Esin, E. (1985). Türk Sanatında At. E. Gürsoy-Naskali, (Ed.), *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık* içinde (ss. 54 -90). İstanbul: Resim Matbaacılık.
- Kapusuzoğlu, G. (2020). *Tang Hanedanı Döneminde Jiedushilik ve Türk Komutanlar (710-756)* (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Kirilen, G. (2021). *Göktürklere Kalan Miras*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Li, Y. (李延壽). (1988). *Bei Shi* (北史) (*Kuzey Tarihi*). Pekin: Zhonghua Shuju.
- Linghu, D. (令狐德棻). (1988). *Zhou Shu* (周書) (*Zhou Kayıtları*). Pekin: Zhonghua Shuju.

- Liu, X. (劉昫). (1975). *Jiu Tang Shu* (舊唐書) (*JTS: Eski Tang Tarihi*). Pekin: Zhonghua Shuju.
- Onat, A. (2012). *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri*. Ankara: TTK.
- Onat, A., Orsoy, S. ve Ercilasun, K. (2015). *Han Hanedanı Tarih Bölüm 94 A/B Hsiung-nu Monografisi*. Ankara: TTK.
- Otkan, P. (1980). *T'o-ba Wei Dönemi'nde Toplum ve Ekonomi* (Doçentlik Tezi). Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Otkan, P. (2018). *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ouyang, X. (歐陽修). (1975). *Xin Tang Shu* (新唐書) (*XTS: Yeni Tang Tarihi*). Pekin: Zhonghua Shuju.
- Rogozhinskiy, A. ve Tishin, V. (2021). *Tamgas of the Ashina Dynasty in Central Asia*. Doi: 10.31600/978-5-907298-22-4.582-599.
- Shnanov, U. S. (2018). The History of Tribal Tamgas. *BULLETIN of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Historical Sciences Philosophy Religion Series*, 123, 67-72. Doi: 10.32523/2616-7255-2018-123-2-67-72.
- Sima, G. (司馬光). (1956). *Zizhi Tongjian* (資治通鑑) (*ZZTJ*). Pekin: Zhonghua Shuju.
- Sima, Q. (司馬遷). (1986). *Shiji* (史記) (*Tarih Kayıtları*). Pekin: Zhonghua Shuju.
- Sinor, D. (Ed.). (2009). *Erken İç Asya Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tang, C. (唐长孺). (2012). *Weijin Nanbei Chao Shi Lun Cong* (魏晉南北朝论丛). Pekin: Shangwu Yinshuguan.
- Xuan, Z. (玄奘). (1995). *Da Tang Xiyuji* (大唐西域记). Guiyang: Guizhou Renmin Chubanshe.
- Wang, B. (王溥) (1781). *Tang Huiyao* (唐会要) (*THY*). Pekin: Siku Quanshu.
- Wang, B., 王溥 (1899). *Tang Huiyao* (唐会要) (*THY*). Pekin: Ya Shuju Chongkan.
- Wei, Z. (魏徵). (1988). *Sui Shi* (隋史) (*SS: Sui Tarihi*). Pekin: Zhonghua Shuju.
- Zheng, Q. (鄭樵). (1958). *Tong Zhi* (通志) (*TZ*). Taipei: Xin Shuju Kanben.

Ekler**Ek 1.** Tang Huiyao'da damgalar (Wang, 1899, Tom. 72, ss. 21a - 24a).

Kurikan	Damga olmaz
Kırgız	出
Xi-mi 悉密	Damga eksik
Bayrku	Damga konu edilmemiş
Tongra	〇
Yan-tuo (Yuntluğ?)	〇
Pu-gu	〇
1 A-te 阿跌馬 (Ediz)	出
2 Qi 契馬 (Çebi ?)	全
3 Fu-li-yu 匍利羽馬 (Dailin İli)	兕
4 Uygur 迴紇馬	廐
5 Ju-luo-le 俱羅勒馬	苑
6 Bi-yu 苾羽馬	元
7 Yü-mo-Hun 餘沒渾馬	州
8 Chi (Kızıl) 赤馬	行
9 A-shi-de 阿史德馬	𠂇
10 En-jie (İzgil ?) 恩結馬	韭
11 Fu-li-yu 匍利羽馬	勿
12 Qi-bi (Çebi) 契苾馬	韭
13 Xi-jie (İzgil) 奚結馬	坎
14 Hu-xue 斛薛馬	𠂇
15 Nu-ci 奴刺馬	𠂇
16 Su-nong 蘇農馬	𠂇
17 Da A-shi-de 闐阿史德馬	𠂇
18 Bayan A-shi-de 拔延阿史德馬	𠂇

19 Re 熱馬	𠂇
20 She-li Chi-li vd. 舍利叱利等馬	𠂇
21 A-shi-na 阿史那馬	𠂇
22 Ge-luo-ji-ya 葛羅枝牙馬	𠂇
23 Chuo 綽馬	巳
24 He-lu [Kutlug?] 賀魯馬	𠂇
25 A-yan 阿豔馬	Eksik
26 An-mu-zhen 安慕路真馬	𠂇
27 An-she-he 安賒和馬	𠂇
28 Sha-tuo 沙陁馬	𠂇
29 Chu-bi-shan 處苾山馬	𠂇
30 Hun 渾馬	𠂇
31 Kitan 契丹馬	𠂇
32 Xi (Tatabi) 奚馬	𠂇

Ek 2. THY Tomar 72 Atlar Bölümü (Wang, 1781, Tom. 72, ss. 17b - 23a; Wang, 1899, Tom.72, ss. 21b -24a).

吏並不得私置器械仍明出文榜曉示

馬

貞觀二十一年八月十七日骨利幹遣使朝貢獻良馬
百匹其中十匹尤駿太宗奇之各為製名曰十驥其一
曰騰雲白二曰皎雪驄三曰凝霜白四曰懸光驄五曰
决波駒六曰飛霞驃七曰發電赤八曰流金馱九曰翔
麟紫十曰奔虹赤上乃敘其事曰骨利幹獻馬十匹特
異常倫觀其骨大叢粗鬣高意濶眼如懸鏡頭若側

埶腿像鹿而差圓頸比鳳而增細後橋之下促骨起而
 成峯側韜之間長筋密而如瓣耳根纖銳身材雄方尾
 本高起龍文非擬腹平腫小自勁驅馳之方鼻大喘疏
 不乏往來之氣殊毛共櫪狀花蓋之交林異色同羣似
 雲霞之間彩仰輪烏而競逐順緒氣而爭追噴沫則千
 里飛紅流汗則三條振血鹿上不及起塵影不假生顧
 見彎弓逾勁羽而先振遙瞻仗獸感人目而前知骨法
 異而應圖工藝竒而絕象方馳大宛固其駑蹇者歟

永隆三年七月十六日夏州羣牧使安元瑋奏言從調
露九年九月以後至二月初五日前失死馬一十八萬四
千九百匹牛一萬一千六百頭

開元二年九月太常少卿姜晦上疏請以空名告身於

六湖州市馬率三十匹馬酬一游擊將軍

時鹿中馬
闕乃從之

十三年張說為隴右羣牧使頌云大唐承周隋離亂之
後貞觀初僅得牝牡三千從赤岸澤徙之隴右仍命太
僕卿張萬歲輯其政焉至麟德中四年至七十萬六千

匹置八使以董之設四十八監以掌之跨隴右金城平

涼天水四郡之地幅員千里猶為狹隘更析八監布於

河曲豐曠之野乃能容之於斯之時天下以一縑易一

馬及張氏中廢二十年間所殘蓋寡

張氏三代由羣牧思信行於隴右人

以馬歲為蓋避張氏諱也

天寶六載十二月九姓堅昆及室韋獻馬六十匹令於

西受降城使納之

十三年六月一日隴右羣牧都使奏臣差判官殿中侍

欽定四庫全書

唐會要

十九

御史張通儒羣牧副使平原太守鄭遵意等就羣牧六
人點總六十萬五千六百三十三匹又三十二萬五千七
百九十二匹又馬二十萬八千一匹羊七萬三千一百
一十五頭牛一百四十五頭犛牛五百六十三頭駝二
十萬四千一百三十四口

十五載六月上幸蜀發扶風郿閑廐使任沙門盜廐馬
十餘匹以叛太子至平原郡遂蒐諸監及私羣牧馬數
萬匹軍威始振

大曆七年八月迴紇使還蕃以國信物一千餘乘遣之
 回紇特功自乾元後仍歲來市以馬一匹易絹四十匹
 動至數萬馬其使候遣繼留於鴻臚寺者非一蕃人欲
 帛無厭我得馬無用朝廷甚苦之時特盈數遣之以廣
 恩惠使其知愧

建中元年五月詔市關輔北馬三萬匹以實內廐

貞元元年八月吐蕃率羌渾之衆犯塞分遣中官於潼
 關蒲關武關禁大馬出

十四年四月勅鑄左右軍征馬使印各一紐

三十年四月罷閩中萬安監先是福建觀察使柳冕久
不遷因事以求恩俸奏云閩中南朝放牧之地可致牛
馬蕃息請置監牧許之大收境內畜產牧放其中羊之
大者不過十斤馬之良者直數十不經時輒死又却牧
以充之百姓怨苦之由是監觀察使閻濟美奏罷之
元和四年三月詔內廐之馬其數尚多委飛龍使具條
流減者聞奏

十一年正月以討吳元濟命中使以絹萬疋市馬於河
 曲其月迴紇使索索駝及馬以內庫繒絹六萬疋償迴
 紇馬直

十三年十一月閑廐使理岐陽舊馬坊地三百四十七
 頃盡歸之國家自貞觀至麟德中國馬四十萬匹皆出
 河隴開元中尚有二十七萬雜以牛羊等不啻百萬置
 八使四十八監占隴西金城涼平天水四郡幅員千里
 自長安至隴西置七萬坊為會計所諸部領岐隴間善

水草及膏腴田皆屬七萬坊名額盡廢其地利歸於節
度使

長慶元年正月靈武節度使李聽奏請於淮南忠武寧
等道防秋兵中取三千人衣糧月賜當道自召募一千
五百八馬驍勇者以備兵仍令五十人為社每一馬死
社人共補之馬無闕從之其年三月范陽節度使劉總
請進馬一萬五千匹

大中六年六月河東節度使兼太原尹李業奏當管諸

軍州羊馬准貞元三年十二月十三日勅文不許出
 界又准去年五月十五日司門轉牒諸道應有羊馬
 准勅並不命出界今緣近日諸道差人於當管市馬
 不依勅文並無羊馬伏乞天恩詔本道准元勅約勒
 旨宜令本道准元勅處分如有違者即與區處聞
 奏

諸監馬印

凡馬駒以小官字印印左膊以年辰印印右髀以監名

欽定四庫全書

唐會要
卷七十二

三

依右左廂印印尾側

若形容端正擬送尚
來者則須不印監名

自一歲至二

歲起酌量強弱俱以飛字印印右膊細馬次馬俱以龍

形印印頂左送尚乘者於尾側依左右閑印以三花其

餘雜馬幽上乘者以風字印左膊以飛字印左髀經印

之後簡習別所者各以新人處監名印印左頰官馬賜

人者以賜字印諸軍及充傳送者驛以出字印並印右

頰

景雲三年正月十四日勅諸王公主家馬印文宜各取

本號

諸蕃馬印

骨利幹馬本俗無印惟割耳鼻為記結骨馬與骨利幹
 相似少不如印出悉密馬與結骨相似稍不如印葛邏
 祿馬與悉密相類在金山西印 以上部落燕然及拔
 曳馬因與骨利幹馬相類由多黑點驄如豹文去瀚海
 南函陵山東拔曳固川同羅馬與拔曳固川相類亦出
 驄馬種在洪諾河東南曲越山北函陵山東印

欽定四庫全書

唐會要
卷七十二

二十三

延陀馬與同羅相似駱馬驄馬種令部落頗散西出者
多今在幽州北印 僕固馬小於拔曳固與同羅相似
住在幽陵山南印

阿特馬與僕骨馬相類在莫賀庫寒山東安南置今雞
田州印

契馬與阿跌馬相從在閻洪達并以此獨樂永以南榆
溪州印

康固馬康居國也是大宛馬種形容極大武德中庸國

馬名

卷十一

三

阿跌馬與僕骨馬相類在莫賀庫寒山東南安置今雞

田州印出

已上部落馬同種類其印各別

契馬與阿跌馬相似在閻洪達井已北獨樂水已南今

榆溪州印全

康國馬康居國也是大宛馬種形容極大武德中康國
獻四千匹今時官馬猶是其種

突厥馬技藝絕倫筋骨合度其能致遠田獵之用無比
史記匈奴畜馬卽駒駼也

蹄林州匐利羽馬印瓦

迴紇馬與僕骨相類同在烏特勒山北安置印瓦

俱羅勒馬與迴紇相類在特勒山北印瓦

苾羽馬與迴紇同種印瓦

餘沒渾馬與迴紇相類印州

赤馬與迴紇苾餘沒渾同類印行

阿史德馬與蘇農執失同類在陰山北庫延谷北西政

連州印瓦

恩結馬磧南突厥馬也煨漫山西南閭洪達井東南於

唐會要

卷七十二

三

貴摩施岑廬山都督印書

匐利羽馬磧南突厥馬也剛摩利施山北今蹕林州印
勿

契苾馬與磧南突厥相似在涼州闕氏岑移向特勒山
住印北

奚結馬與磧南突厥馬相類在雞服山南赫連枝川北
住今雞祿州印坎

已上部落馬同種類

斛薛馬與磧南突厥同類今在故金門城北陰山安置

今臯蘭門印云

奴刺馬與磧南馬相類今日登州印云

蘇農馬印云

闐阿史德馬印云

拔延阿史德馬印云

熱馬印云

已上定襄府所管

舍利叱利等馬印云

阿史那馬印云

葛羅枝牙馬印卅

綽馬印巳

賀魯馬印卅

已上雲中府營

阿豔馬印 闕

康曷利馬印宅

安慕路真馬印卅

安賒和馬印卅

沙陁馬印卅

處苾山馬印

渾馬與斛薛馬同類今臯蘭都督又分部落在臯蘭山
買浚雞山印

契丹馬其馬極曲形小於突厥馬能馳走林木間今松
漠都督印

奚馬好筋節勝契丹馬餘並與契丹同今饒樂都督北
印

